

Зона В. Мркаљ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
mrkalj@ikoline.net

821.163.41.09-31 Андрић И.
https://doi.org/10.18485/ai_san_o_gradu.2018.ch21

БЕОГРАД У ОЧИМА АНДРИЋЕВЕ ГОСПОЋИЦЕ

У раду се разматра слика Београда, виђена очима главне јунакиње Андрићевог романа *Госпођица*. Однос града и природе Рајке Радаковић третира се као полазна тема, те се у везу доводе психологија бића и визија града који истовремено и разоткрива и штити своје житеље. Београд у очима Андрићеве Госпођице контрастиран је Сарајеву, а низ догађаја и позадина историјског тренутка у први план истичу комплексност овог Андрићевог романа: проблем алијенације, авангардност текста, феномен хуманизованог зла у граду...

Кључне речи: Иво Андрић, Београд, Госпођица, мотив града.

Мада је мотив града у Андрићевом роману *Госпођица* наизглед у другом плану, иза страха, тврдичлука и патолошке привржености главне јунакиње потреби да животом сачува очев аманет¹, он је ипак непрестано присутан и дате су му различите улоге: првенствено је приказан као подесна средина за човека „који жели да у мноштву остане сам и у заталасаној гужви непримећен“; најчешће је ветровит, хладан и претећи, углавном сив, као и времена која кроз њега пролазе; понекад

¹ Видети текст у којем се психолошки профил главне јунакиње доводи у везу са „Електриним комплексом“ (Тирген 1996: 281–305).

је непријатељски, а већином неутралан, град који врви од мноштва у којем нико никога не види.

Управо овакав Београд, наизглед отворен, а крајње затворен и неемпатичан, другачији од Сарајева, одговарао је Рајки Радаковић да се с њим сроди, у њега сакрије и у њему оконча свој живот.

„Небо је над Београдом пространо и високо, променљиво, а увек лепо; и за зимских ведрина са њиховом студеном раскоши; и за летњих олуја кад се цело претвори у један једини тмурни облак који, гоњен лудим ветром, носи кишу помешану са прашином панонске равнице; и у пролеће кад изгледа да цвате и оно, упоредо са земљом; и у јесен кад отежа од јесењих звезда у ројевима. Увек лепо и богато, као накнада овој чудној вароши за све оно чега у њој нема и утеха због свега оног што не би требало да буде. Али највећи раскош тога неба над Београдом, то су сунчеви заласци. У јесен и лето они су пространи и јарки као пустињске визије, а зими пригушени тмастим облацима и рујним маглама. А у свако доба године врло су чести дани кад се огањ тога сунца које залази у равници, међу рекама под Београдом, одбије чак горе у високој куполи неба, и ту се преломи и проспе као црвен сјај по расутој вароши. Тада сунчано руменило обоји за тренутак и најзабаченије углове Београда и одблесне у прозорима и оних кућа које иначе слабо обасјава.“ (Andrić 2013:7)²

Овакав Београд Рајка Радаковић не види „савршено равнодушна према стварима овог света“ (11). У први мах, њен одлазак из Сарајева је био неопходан, бекство од клевета и новинарских напада (са призвуком сумње да се тих вести не докопају и београдска гласила) и чврста решеност да, без обзира на околности, оствари свој сан и „својим радом освети и покаје оца“

2 Сви цитати из романа *Госпођица* преузети су из наведеног издања и надаље ће бити бележени само по страницама.

(57). Рајка је једанпут прочитала у неким новинама да треба стећи први милион, а после све иде лако. Мисао да милионер није само онај који то неће да буде, била је њена звезда водиља. Све изван тога, рој људи, рој гласова, ројеви који непрекидно зује у њеној подсвести, иритирали су је и у првом сусрету са Београдом и бивањем у Смиљанићевој улици, одакле се, са мајком, коначно преселила у Стишку, организујући живот на начин како јој је највише одговарало. Но, при преговарању и цењкању око запуштене и помало влажне куће, Рајка је осетила да су београдски пословни људи „од другачијег теста него меки и нехатни Сарајлије. И осетила је бојазан и респект пред овим окретним и тврдим светом који зна да брани свој интерес, а туђи поштује онолико колико га тај други уме сам да брани“ (131). Сан о милиону³ било је лакше остварити у милионском граду, колико год он претеће изгледао. У њему се било лако сакрити, а њена нова кућа, налик напуштеној згради, или оној која чека купца, била је одлично склониште. Свој мото: „Не успева онај ко је добар и издашан, него онај ко је способан да не буде ни једно ни друго, а да му људи не могу ништа“ (20), Госпођица је успешно спроводила, не дозвољавајући да јој зраци сунца поремете поглед. За њу је лепота „скупа, лудо скупа, ништавна и варљива ствар“ (12).

Идеалан град у очима Рајке Радаковић једно време је било Сарајево. „У тој глувој и сивој атмосфери, у којој се нико не радује, нико не троши и не расипа, а она стиче и штеди, као у неком општем и великом послу без видног и утврђеног краја, Госпођица се кретала и живела као у свом елементу.“ (105) Оног тренутка кад се крај рата назрео, новца као да је нестало с лица земље, „као да је напустио свет“. Истина да се живи, ради и тргује, али без новца, као и углед који је изгу-

3 „Тамо где треба у човеку да буде чињеница хуманитета, код Госпођице се налази – милион“ (Милновић 2011: 4).

била, доводе до њене селидбе крајем 1919. године. Као страствени читалац путописа, Рајка би ишла „не у Београд, него и у дивље и забачене колоније“ (116), само да не доживи трошак, губитак, пад у сиромаштво и беду. Према мишљењу Василија Милновића:

„Андрићева Госпођица све што чита, чита искључиво из економских разлога, без икаквог додира са друштвеном свешћу, чак и немачке путописе чита само да би се информисала о могућности за нова тржишта. Такође, она у једном тренутку напушта реалну трговину и почиње да се бави, како Андрић вели, 'књиговодством нестварних операција'“ (2011: 5).

Овome у прилог се издваја коментар Андрићевог наратора:

„Путописи су једине књиге које она купује и редовно чита и у којима тражи и налази нешто што је у неодређеној или јакој вези са њеним животом, нарочито ако су ти путописи о непознатим континентима и открићима скривених блага и нових тржишта“ (71).

Свест о Београду као о граду у туђини, далеко од родне капије, изазива главну јунакињу Андрићеве *Госпођице* да изгради свој паралелни град у којем се она бави књиговодством само њој знаних, измишљених и стотину пута проверених операција које не доносе профит. Њени стварни послови били су „сигурни, брзи и непосредни“, „готово истоветни са штедњом“ (182). Несвесној апсурда своје животне мисије, Андрићевој јунакињи је требало времена да се привикне на навике великог града и његове људе. Цео живот овог великог града изгледао јој је „без рачуна и плана, незбринут и угрожен, тако да и њу збуњује, одводи од навиклих мисли и ремети у плановима“ (121). Зато се *Госпођица* може посматрати и као „економски роман“, пун бројки и хартија од вредности, берзанских трансакција и тежње за стицањем добити, а као такав представља „из-

разито авангардно дело које раскида односе друштвене условљености и уметничког текста“ (Јерков 1990: 101).

„Ново друштво, које се стварало од Београђана и све већег броја придошлица и које је врвело на том уском, издигнутом језичку између Саве и Дунава и његовим стрмим падинама, није имало још ниједан од основних атрибута правог друштва, ни заједничких традиција, ни једнаких погледа на живот, ни сродних склоности, ни утврђених форми у општењу. То је била плаховита најезда шареног мноштва које се овде сакупило да у ортаклуку са такозваним бољим београдским светом искористи ретку конјуктуру: један велики и политички и друштвени слом и једну од највећих војничких победа у историји. Извесно да се у дугој повесници Београда није никад нашао толики број људи на тако уском простору, сабијен ту интересима, а слабо повезан међу собом и мало сродан по својој суштини. [...] Једноставно и малобројно старо београдско друштво мешало се са том бујицом новог света, а није могло да га асимилира ни хтело да се с њиме изједначи.“ (123) [...]

Чини се, како тада, тако и данас! „Никад бољих времена за обману и самообману!“ (123)

Мишљење Мухарема Баздуља да је *Госпођица* роман о неполитичности, „о неполитици као судбини такорећи“ (2015) отвара још једну слику великог града, чији су житељи данас махом опседнути политичким збивањима и прате их као омиљену серију. Бити неполитичан код нас је одувек значило и бити на губитку, немати привилегије, чак и не припадати сопственом окружењу. Уколико се у односу према било каквој добити, са потребом да се „има“, укрсти природа која жели да се стопи и сакрије, негативан исход је неизбежан. Стога је целоживотна Рајкина борба да хода по танкој жици очевог аманета била додатно отежана њеном природом, неуклопивошћу у слику Београда двадесе-

тих и тридесетих година прошлога века, обојену сликом свести о ратном сивилу коју Андрић није могао да пренебрегне у периоду настајања романа (од децембра 1943. до октобра 1944. године).

Следећим цитатом илустрован је Рајкин свет у Сарајеву након атентата на Франца Фердинанда и током Првог светског рата.

„Госпођица је само газила напред за својим ситним и крупним интересима и пословима, исто онако оштро и одлучно као што газии кроз новембарски дан улицама, не гледајући ни лево ни десно, не питајући се откуд све ово, ни како ни зашто је дошло ни докле ће трајати ни како ће завршити. Ни општа оскудица која је брзо и у све већем броју породица прелазила у беду није много сметала Госпођици. Са злим и потајним задовољством она је гледала како све мање бива гласног весеља по кафанама и улицама, све мање уживања, блеска и смеха по кућама, како све тоне у ту оскудицу као у неку врсту присилне штедње и како варош и људи неме и сиве, и бивају све више по њеној вољи и њеном укусу. Кад би реч срећа имала неког значења у њеном животу, могло би се рећи да је у тим данима она била потпуно срећна, срећом кртице која слепо рије кроз мрак и тишину меке земље у којој има доста хране, а нема препрека ни опасности.“(91)

Одлазак из Сарајева за Београд, након првог Рајкиног сучељавања са истином, кад још увек „није знала уопште ништа ни о насиљу ни о неправди ни о казни ни о освети, али је видела јасно да се налази на страни која је гоњена и која штетује“ (111), Госпођици само привремено пружа лажни осећај заштићености животом у великом граду.

Чинило се да Београд нуди бескрајне могућности:

„У том мноштву и у ваздуху који га окружује владала је нездрава и варљива али узбудљива и моћна

атмосфера неограничених могућности на свима подручјима и у свима правцима. Тада сте могли да на улици Славија Калемегдан, у подне или пред вече, сретнете неочекивано неког друга из детињства и благодарећи томе случајном сусрету да већ сутра осванете као добро намештен или чак богат човек, а да вас нико подробније не испита ко сте, ни шта сте, ни какав сте“ (133).

Временом, упорна у својој одлуци да не изневери обећање дато оцу, Рајка је освојила корацима све београдске стазе и богазе, мењачнице од Касине до Лондона, Теразије, Кнез Михаилову и кафану „Коларац“, Његошеву улицу, Каленић пијацу, Булевар краља Александра, Сењак, лапавице и најљуће кошаве, разровани, калдрмисани и некалдрмисани град. Натраг је није вукло више ништа. Ни очев гроб. Као кад би у Сарајеву села на малу клупу поред гроба, и у Београду, где се очева рака уздигла негде у висине, док је разговарала с оцем, била су затворена и „последња врата између ње и света“ (63). Паралелни свет који је створила у Београду био је за Рајку Радаковић једина сигурност. Бивање у стварности утврдило је у њој безосећајност, одсуство емпатије и љубави према ближњем, однос према свету као према злу (в. Ломпар 2000) које улази и у сваког појединца и разара га. Без потребе да размишља о себи или о другима, Госпођица се цела усмерила на то да штеди, чува, уздржава се и притом осећа страст. Путовање од центра ка периферији може се посматрати и као удаљавање главне јунакиње од средишта ка маргинама живота. У бежању од страха од разбојништва, већем од страха од смрти, Госпођица стварни град не успева да примети. Град се претвара у зидине које заклањају видик јер се једино тако може остати неекспониран. „Бујни и моћни живот престонице гутао је све, и добро и зло, и славу и срамоту, и као прашума или океан покривао све заборавом.“ (135)

Правила лепог понашања доводила су Рајку у ситуацију да присуствује поетским вечерима. „Изгледало јој је да има нечег жалосног и непристојног у томе да човек седне тако наред собе и стане гласно и свечано да чита нешто што је смислио у самоћи, разговарајући сам са собом.“ (127) Ипак, пријатељство с Јованком и изненадна заљубљеност у Ратковића, који није био нико други него њено сећање на дајца Владу, утврдили су је у примисли да јој се, „откако је кренула из Сарајева и дошла у овај Београд дешавају изненађења и свакојаке необичне ствари“ (142). Након освешћивања на кога је потрошила свој новац, „новац скупљи од крви и дражи од очију“, газила је дуго и споро против ветра од Кнез Михаилове, па дугом Александровом улицом, док су јој кочијаши добацивали, мислећи да имају посла с пијаном женом.

„Ветар је њихао ретке, велике електричне лампе повешане средином улице. Упоредо са тим замасима, помицала се по блатном и разрованом плочнику слаба светлост са крупним, немирним сенкама. [...] Дуго је трајало то гажење кроз ноћ. Пут је изгледао као да јој је то првина да њиме иде, а ноћ пуна варки и заседа.“ (171)

Непромишљене поступке давања позајмица Ратковићу и пријатељевање с Јованком која ју је касније сурово издала, као и тренутке за којима би сваки човек требало да жуди, Рајка је одболовала у мајчином крилу, први и једини пут у животу, а затим, сматрајући и своје и мајчино боловање великим трошком – „Шта ће јој срце које ствара трошак“ (179), врагала се својим пословима, слободна и сама.

Рајка Радаковић, потпуно незаинтересована за судбину заједнице, до крајњих црта је развила страст и бригу за сопствени узалудни интерес. Отуђење од свега што чини живот, па и од самог себе, тако постаје опис испражњене људске душе. Она не дели ничију судбину. Њено зло је чисто и неприкривено. Након откривања

Јованкиног правог лица, које Андрић повезује са „нестрпљивим и злоћудним манијацима“; дрским и упорним људима, открива се Рајки нова панорама Београда, осликана Јованкиним речима: „Какав се олош белосветски и какав шљам слива у овај наш Београд, то ви не можете замислити“ (140). Све ово доприноси анахроности Госпођице у односу на модерно окружење великог града.

Оштра литерарна карактеризација Госпођице у тренутку када се, док слуша стихове крупног песника о Београду, цела соба око ње врти, употпуњена је Ратковом издајом њених идеала, бацањем новца, бестидним љубљењем руке, амбисом над којим сви лебде. То Рајкино осећање да је све глупо, подло, стидно и ружно до бола, као да је најављено стиховима (како приповедач иронично истиче) нашег „првог космичког песника“ (165).

Београд

Мој град над два рекама.

Устремљене линије мрких силуета

Парају звездану шару,

Док Млађак, сребрн оклопник, кроз башту сазвежђа језди

Дах мога града, ћутљив, вихоран, слободан

Изнад свега се дижућ, високо, високо се крили

И у кружење најдаљих планета

Уноси неодољиво бодро смеле лукове

Своје будуће дивне архитектуре...

Да ли су се звездане шаре, сребрни оклопник који језди и смели лукови случајно нашли у Андрићевој песми неафирмисаног песника? И која је њихова улога?⁴ Подсећање на Црњанског и његову *Лирику Ийаке*,

⁴ Овде парафразирамо коментар да постоји мишљење да су стихови песника Будимировића Андрићеве стихови обликовани као књижевни алтер-его неком стварно постојећем песнику, можда Сибу Миличићу, чија се поезија може, у кон-

у тренутку када је песник већ боравио у Лондону, може бити истовремено и ствар сентимента и предмет ироније, ако се узму у обзир лични однос два велика писца и целокупно страдање света у тренутку када је роман *Госпођица* настајао.

Београд је након те вечери за Госпођицу још више луд и нестваран.

„Свака истинска, велика страст тражи самоћу и безименост. Човек који служи својој страсти жели да остане невиђен и незнан, насамо са предметом своје страсти, и о свему другом воли и уме више и боље да говори него о томе шта је главни предмет његових мисли и жеља. Чак и порок има свој стид и своје обзире, иако наопаке и необичне. А Београд тих година био је подесна средина за човека који жели да у мноштву остане сам и у заталасаној гужви непримећен. У оном топлом и богатом нереду, у сталном приливу новог и разноликог људства, нових облика живота и навика, у наглом и неуједначеном мењању и напредовању свега, у том животу без починка и предаха, могао се човек склонити и живети сам и невидљив, по својој вољи, као у густој шуми или милионској вароши. Ту је и Госпођица нашла своје место.“ (181)

Однос Андрића према градовима које у различитим својим делима помиње, обједињен је и следећим цитатом:

„Проблематика страног и странца као алтеритета/другости на релацији Исток-Запад, представља једно од основних поетичких исходишта свеукупног Андрићевог стваралаштва. Притом се има у виду сложен и кат-

тексту српске авангарде, тумачити и као својеврсни прелаз од Андрића ка Црњанском. У прилог томе је и констатација да је реч о Андрићевим стиховима (или поетској прози) из *Црвених лисичића* – његове ране, социјалне и левичарски интониране поезије (уп. Милновић 2011).

када противречан цивилизацијски, идеолошко-политички, национално-верски, културолошки и особито персонални, егзистенцијални статус његових ликова који, упркос том и таквом ситуирању, себе доживљавају као изопштене, маргинализоване номаде, готово апатриде, без наглашеног осећања припадности овој или оној културној сфери“ (Стојановић Пантовић 2012: 518).

У том односу крије се потреба за скривањем, уздржаност појединца, која осликава природу изопштених јунака, забележену у многим Андрићевим делима. Рајка избегава излишне сусрете, али то чине и други Андрићеве јунаци.

„Живот би био лакши и лепши кад би било мање излишних сусрета, али кад се већ не могу избећи, треба их колико је могућно скратити, настојати да се не понове и – што пре заборавити.“ (Андрић 1997: 33)

Сам град може се посматрати и као један од романескних ликова. У том смислу, Београд је и колективни лик. Град чине његови житељи, а он је, у зависности од околности, благородан или неман која се мења у зависности од онога што прождире. Уколико се, у склопу развоја града, у први план истакне еманципација грађанства (илустрована у *Госпођици* ликом газда Ђорђевог сина Мише), у овом роману могуће је пратити нове корпоративне токове и дух профита кроз трансформацију предратних трговаца и новчаних шпекуланата у професионалне зеленаше модерног доба. Миша је:

„[...] за своје године и сувише одмерен и озбиљан у говору и покретима. Тај неће, извесно, никад пронаћи нови систем државних финансија, али је исто тако сигурно да никад неће ни погрешити у примењивању оног који већ постоји. Све је на њему уредно, све сјајно од многих златних предмета које носи на себи. Златан прстен са печатом на десној руци, златна табакера,

златна писаљка на златном ланцу, златан сат привезан златном наруквицом око зглоба леве руке. И при сваком покрету блесне понеки од тих предмета кратко и ненаметљиво“ (120/121).

Злато сија и у опису Рајкиног оца, док га се она сећа у пуној снази, пре банкротства, али сведеније и префињеније, чиме се појачава контраст између старог и новог доба.

„На глави црни полуцилиндер; одело светлопењеаве боје, беспрекорно бела и тврда кошуља са високом крагном и свиленом краватом на модре и црне пруге. На грудима златан ланац, на руци два тешка златна прстена, венчани и трговачки, на облим тврдим маншетама велика, округла дугмета од злата. И кад иде улицом тако је прав и поносан да изгледа као споменик који не уме да се пригне и седне.“ (16)

Биће града развија се и у односу на развој културе информација и улогу медија. Лош глас који прати Рајку још из сарајевских новина⁵, кулминира након њеног разлаза с Јованком. У новом времену медији формирају сопствену идеологију и делују као витални орган града.

Андрићев однос према потрошачком друштву истиче се у објашњењима везаним за тврдњу да је Сарајево одувек „била варош новца и потребе за новцем“ (44), у којој се „лични углед и класно достојанство човека заснивају на одређеној величини непродуктивних, бесмислених трошкова, (у) често само празном и

5 „Новоосновани 'Народни глас' напао је у својој локалној хроници све ратне профитере, као што је Рафо Конфорти и њему слични, помињући притом узгред али отворено и име Рајке Радаковић. Њему се придружила и социјалдемократска 'Слобода', која је почела поново да излази. Ту су се помињале 'лихварске камате', 'послови који не подносе свјетлости', 'бездушни пауци, штетни по народ и друштво'.“ (113)

смешном луксузу без духа и укуса“ (44). У односу на Сарајево, „Београд је велик, и све је у њему за њу (Госпођицу) безимено и она свима непозната“ (121).

Роман *Госпођица*, често одређиван као модерна полифона прозна конструкција, истовремено је и психолошки и историјски и друштвени роман, оличен симболичним повезивањима (уп. Тирген 1996). То је и својеврстан „економски роман“ (према: Јерков 1990), те његова читања сваком појединцу могу открити различите детаље, које је Андрић маестрално уткао у причу о бесмислености опсесивног стицања или одрицања које влада светом.

Оно што је Београд у очима Андрићеве Госпођице, здружено је и Београд у очима писца и у очима наратора; дакле, Београд у три пара очију. Овај роман писан током Другог светског рата, а чија је радња започела крајем Великог рата, Првог светског, можда би једнако поднео и причу из 1999. У тој причи је страдање усамљеног човека, обузетог сопственом страшћу (која год то она била), једнако веће и катастрофалније од страдања града који је хаотичан, блатњав, архитектонски неусклађен и раскопан у свим временима, без обзира на љубав староседелца која му даје светлост и белину.

Извори и литература

- Andrić, Ivo. *Gospođica*. – 3. izd. Zrenjanin: Sezam book, 2013. Prema: Sabrana dela Ive Andrića. Beograd: Prosveta, 1981. Štampano.
- Андрић, Иво. *ПАНОРАМА, Избор њриповедака о деци*. – 2. изд. Нови Сад: ИТП „Змај“, 1997. Штампањо.
- Bazdulj, Muhareme. „Baš je dobro biti Rajka“. Povodom četrdesete godišnjice Andrićeve smrti – O Gospođici. *Vreme*. Br. 1262 (12. mart 2015). Veb. 13. 02. 2018. www.vreme.co.rs
- Јерков, Александар. „Економски роман: ишчезавање примаоца у Андрићевим романима“, *Свеске. Год.2, бр. 6 (децембар 1990)*. 92–101. Штампањо.

- Ломпар, Мило. *Црњански и Мефистофел: о скривеној фиџури Романа о Лондону*. Београд: Филип Вишњић, 2000. Штампано.
- Милновић, Василије. „Дух хуманости у доба профита или: Феномен ’загонетног писма’ у Андрићевој Госпођици“. *Свеске Задужбине Иве Андрића. Год. XXX, свеска 28, Београд (август 2011)*. Веб. 13. 12. 2017. У овом раду, странице цитата су навођене према Милновићевом рукопису објављеном на сајту www.academia.edu.
- Стојановић Пантовић, Бојана. „Наративни и егзистенцијални идентитет Андрићевих прича о градовима“. *Иво Андрић у српској и европској књижевности. 2 / 41. Научни саставак слависти у Вукове дане, Београд (15–17. IX 2011)*. Београд: Међународни славистички центар, 2012. 517–525. Штампано.
- Тирген, Петер. „Роман Госпођица Иве Андрића: психологија, симболика, поређење текста.“ *Свеске Задужбине Иве Андрића. Год. XIV, свеска 12, Београд (мај 1996)*. 281–305. Штампано.

Zona V. Mrkalj

BELGRADE IN THE EYES OF ANDRIĆ'S GOSPOĐICA

Summary

The paper deals with the image of Belgrade, seen by the main heroine of Andrić's novel *Gospođica (Miss)*. The relation of the city and nature of Rajka Radaković is treated as a starting point, and the connection between the psychology of beings and the vision of the city, which at the same time reveals and protects its inhabitants. Belgrade in the eyes of Andrić's Miss is contrasted with Sarajevo, and a series of events and the background of the historical moment highlight the complexity of this Andrić novel: the problem of alliation, the avant-garde of the text, the phenomenon of humanized evil in the city...

Key words: Ivo Andric, Belgrade, Miss, city motive.